Uit: *Lust & Gratie,* Jaargang 8, 1991, nr.32

De ontroostbare engel (1991)

Annemarie Schwarzenbach, de liefde en 'Een Boom - Een Rots - Een Wolk' , een verhaal van Carson McCullers

Ineke van Mourik

'Wir sind ja schon lange ausgestossen und wissen nicht einmal, aus welchem Paradies'
(Annemarie Schwarzenbach, *Das Glückliche Tal*)

'I want - I want - I want - was all that she could think about - but just what this real want was she did not know.'
(Carson McCullers, *The Heart is a Lonely Hunter*)

De foto I

In het begin was er... de foto. Ik zag haar voor het eerst in de biografie over de Amerikaanse schrijfster Carson McCullers, *The Lonely Hunter*, van Virginia Spencer Carr.[1] Wie was de afgebeelde meisjesknaap met haar vreemde, verontrustende schoonheid?

Haar naam: Annemarie Schwarzenbach, Zwitserse, schrijfster, journaliste en fervent reizigster. Carson McCullers leerde haar in 1940 kennen via Erika en Klaus Mann, de fel antifascistische kinderen van Thomas Mann die waren gevlucht voor het nazi-regime en in de Verenigde Staten een nieuw bestaan probeerden op te bouwen. Onmiddellijk voelde Carson zich tot Annemarie aangetrokken. 'Niemand in haar hele leven was zo fascinerend en leek haar totale toewijding meer te verdienen', aldus Virginia Spencer Carr. Hoewel er een vriendschap tussen hen beiden ontstond, werden de erotische gevoelens van Carson McCullers niet beantwoord. Annemarie Schwarzenbach was in een moeizame en ten slotte destructieve verhouding verwikkeld met Margot von Opel. McCullers' passie bleef onvervuld.

Echo's van deze onbeantwoorde liefde vinden we terug, zegt Spencer Carr, in McCullers' *Ballad of the Sad Café* en in *The Member of the Wedding.* Haar roman *Reflections in a Golden Eye* is opgedragen aan Annemarie Schwarzenbach. En ten slotte is er het verhaal 'A Tree. A Rock. A Cloud', dat in 1942 in Harper's Bazaar verscheen en dat in deze *Lust & Gratie* in vertaling is opgenomen.

Dit verhaal had 'zonder Annemarie Schwarzenbach en zonder Carsons eigen ervaringen met betrekking tot afwijzing ongetwijfeld niet kunnen worden geschreven', volgens de biografe.[2] Wie was Annemarie Schwarzenbach met wie Carson McCullers zich zo intens identificeerde?

Schwarzenbachs naam duikt enige malen op in Klaus Manns autobiografische boek *Der Wendepunkt*, in de brieven van Erika Mann en in de dagboeknotities van Thomas Mann. Maar

pas in 1987 kwam ik meer over haar te weten. In dat jaar verscheen bij een Zwitserse uitgeverij een heruitgave van Schwarzenbachs roman *Das Gückliche Tal* (oorspronkelijk verschenen in 1939), voorzien van een uitgebreid biografisch nawoord van Charles Linsmayer. Omstreeks die zelfde tijd werden in diverse Zwitserse kranten en tijdschriften ook artikelen over haar gepubliceerd. Sindsdien is er meer werk van Schwarzenbach opnieuw uitgegeven.[3.] In 1989 verscheen een biografie.[4.]

Ondanks deze recente publikaties lijkt Schwarzenbachs leven nog steeds met een waas van geheimzinnigheid omgeven. In 1986 verscheen in de 'Reizigersreeks' van de Engelse uitgeverij Virago een herdruk van een boek van Ella Maillart: *The Cruel Way.*[5] Dit autobiografische reisverhaal heeft als opdracht: 'Aan Christina In Memoriam'. Dit is dezelfde Christina die in het boek Maillarts reisgezel is en van wie bekend was dat zij in werkelijkheid Annemarie Schwarzenbach heette. In de al genoemde biografie wordt hieraan uitvoerig aandacht geschonken. Het is echter opmerkelijk dat in de inleiding van de Virago-uitgave over dit feit met geen woord wordt gerept.

De foto II

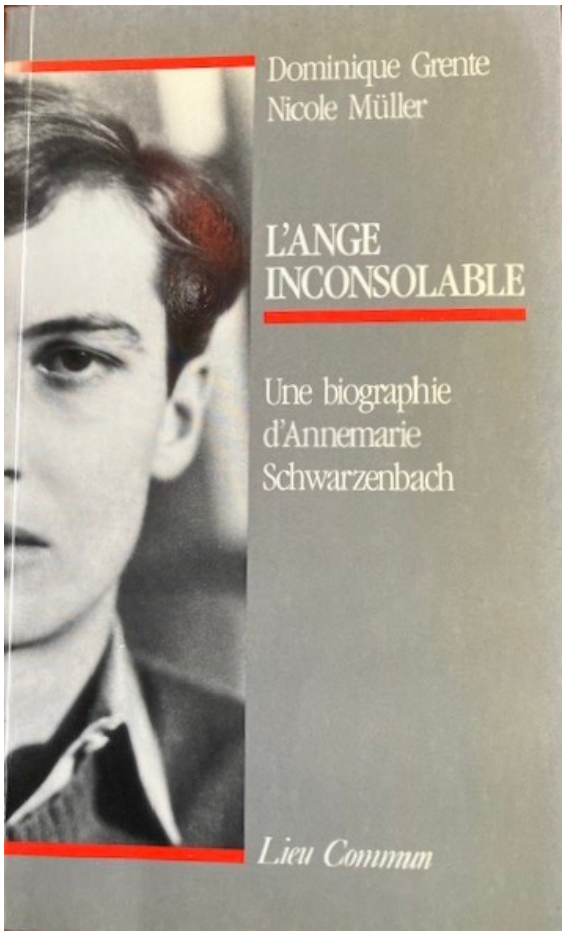

Au début était... LA PHOTO. Zo begint de biografie *L'Ange Inconsolable* van Dominique Grente en Nicole Müller. Weer die foto van Marianne Breslauer! Er schijnt zelfs iemand te zijn

geweest die een ruit van een boekhandel heeft verbrijzeld om de foto van Schwarzenbach te bemachtigen die in de etalage lag. De biografen schrijven:

'Kijk naar die foto. Hoe is het mogelijk niet onder de indruk te geraken van de verontrustende schoonheid van dat fijnbesnaarde gezicht en van de onpeilbare droefheid die uit de blik spreekt. De fascinatie wordt des te groter doordat er onmiddellijk twijfel rijst omtrent de sekse van de gefotografeerde persoon. Hier heerst een volkomen gebrek aan eenduidigheid. Tot aan de blik toe, die strak in de lens kijkt maar in feite naar binnen is gekeerd. Een aanwezigheid die afwezig is, die zich verschanst achter een bijna niet te verwijderen sluier. Een droefheid die, in tegenspraak met de zachte lijnen in het gezicht, iets bedreigends heeft. De fijn getekende lippen zijn nu nog stom, maar het beeld vertelt al heel veel over deze tragische schoonheid.' (vert. D.S.)

Annemarie Schwarzenbachs leven was kort. Zij werd geboren in Zürich in 1908 en stierf in 1942 aan de gevolgen van een fietsongeluk in het Engadin, kort nadat zij was teruggekeerd van een verblijf in de Belgische Congo. Maar bovenal, en dat weerspiegelt haar gezicht, was haar leven tragisch. Zij was het levende symbool, om met haar geliefde dichter Rilke te spreken, van 'Schoonheid die slechts het begin is van het Verschrikkelijke'.

Annemarie Schwarzenbach bracht haar jeugd door op het landgoed Bocken, vlakbij het dorp Horgen niet ver van Zürich. Zij was de dochter van Renée Schwarzenbach-Wille, dochter van generaal Wille die tussen 1914 en 1918 aan het hoofd stond van het Zwitserse leger. Diens vrouw was een Duitse en bovendien een von Bismarck. In dit autoritaire en militaristische milieu groeide de moeder van Annemarie op. Renée Schwarzenbach droeg alle sporen van deze opvoeding: zij was een fanatieke paardenliefhebster, zij hield van Duitsland en bovenal van het daar opkomende nationaal-socialisme. Het commanderen zat haar in het bloed en zij was de absolute heer en meester van het landgoed. De vader van Annemarie, Alfred Schwarzenbach, bezat in Zwitserland een textielimperium, maar zijn persoonlijkheid werd totaal overschaduwd door die van zijn vrouw. Het liefst trok hij zich zoveel mogelijk terug.

Renée Schwarzenbach compenseerde het feit dat Annemarie geen jongen was door haar als een jongen te kleden en haar een gedegen jongensopvoeding te geven. Op jeugdfoto's zien we Annemarie respectievelijk in Lederhosen, als Page, als Rosenkavalier, als Soldaat. De moeder modelleerde haar 'kleine page', haar 'klein duimpje' naar haar eigen wensen, naar haar eigen 'mannelijke' verlangens. Zij moedigde zelfs Annemaries pogingen aan andere vrouwen te behagen. Kun je je een aantrekkelijker opvoeding voorstellen dan die waarin je als jong en intelligent meisje niet wordt voorbereid op de rol van slaaf voor een of andere middelmatige maar ongetwijfeld rijke heer, zoals in die kringen gebruikelijk was? De progressieve opvoeding en liefde van Renée Schwarzenbach voor haar dochter was echter zo egoïstisch en bezitterig dat Annemarie in een isolement werd gedreven. Haar hele leven zal zij zich niet kunnen onttrekken aan de dominantie en invloed van haar moeder.

Net als haar vader trok Annemarie zich terug, in haar geval, al heel jong, in het schrijven. In haar verhalen kon zij zichzelf zijn, kon zij zich uiten over thema's als eenzaamheid en liefde. De biografen spreken dan ook over Schwarzenbachs schrijven als een vorm van innerlijke emigratie. Maar zelfs tot in het gebied van deze innerlijke emigratie strekten de tentakels van Renée Schwarzenbach zich nog uit. De liefde die Annemarie wilde beschrijven, de liefde waartoe haar moeder haar had gestimuleerd en die Renée Schwarzenbach zelf niet vreemd was - zij had jarenlang een geheime verhouding met de beroemde Wagnerzangeres Emmy Krüger - werd door haar moeder gecensureerd. Niet de liefde voor vrouwen was verboden maar het openlijk erover spreken en schrijven was tegen alle conventies. De moeder slaagde er weliswaar niet in haar dochter van het schrijven te weerhouden maar wel haar het 'belastende' thema homoseksualiteit te laten verbergen onder een heterovernis.

Het is verbazingwekkend hoe ver de loyaliteit van kinderen ten opzichte van hun ouders over het algemeen gaat. Zo ook bij Annemarie. Ondanks de enorme persoonlijke en politieke tegenstellingen blijft zij haar familie haar hele leven in zekere mate trouw. De beloning voor deze trouw was, dat Renée Schwarzenbach aan Annemaries sterfbed niemand van haar vrienden toeliet, dat Annemarie niet werd begraven in haar geliefde Sils maar op de familiebegraafplaats te Horgen, en dat Renée Schwarzenbach zelfs over het graf heen haar macht misbruikte. Toen Annemarie in 1942 overleed, vernietigde haar moeder meteen al het belastende materiaal dat zij in haar dochters huis vond: talloze manuscripten, intieme dagboeken, de correspondentie met Erika, Klaus en Thomas Mann, en met Carson McCullers en vele andere bekende schrijvers van haar tijd. Anita Forrer, aan wie Annemarie Schwarzenbach bij testament haar literaire bezit had nagelaten, verbleef uitgerekend op dat moment in de Verenigde Staten.

Hoe kun je iemand kwaadaardiger bejegenen dan door, tegen de wil van de overledene in, het werk waar haar hart en ziel in lag te vernietigen alleen maar om het familieblazoen van smetten (lees: homoseksualiteit, drugsgebruik, het nationaal-socialisme van de familie) vrij te houden? De tweeënnegentigjarige weduwe van generaal Wille, Annemaries grootmoeder, met een al even onfrisse mentaliteit als haar dochter Renée, rechtvaardigde het auto-da-fé waarvoor zij 'de volledige verantwoordelijkheid droeg' in een brief aan Anita Forrer als volgt:

'Iemand als Annemarie - die zoveel schreef en met zoveel plezier, en die bovendien altijd zei dat zij nooit, nooit iets tegen de zin van haar moeder zou doen - kan natuurlijk niet verantwoordelijk worden gesteld voor ondoordachte woorden, woorden die trouwens alleen haar en haar alleen schade zouden kunnen berokkenen! Dat zijn zaken die echt geen enkel belang hebben voor anderen, en het minste gevoel voor tact verbiedt dat zij worden misbruikt voor niet al te zuivere doelen.' (vert. D.S.)

Ondanks de verwoede pogingen van de familie Annemarie Schwarzenbachs nalatenschap uit te wissen, zijn er voldoende snippers van haar leven over om het enigszins te reconstrueren. Na eerst vijftien jaar, afgesneden van haar leeftijdgenoten, te hebben geleefd op het landgoed

Bocken, ging Annemarie naar een privé-school te Zürich. De laatste twee jaren van haar middelbare schooltijd bracht zij door in een meisjesinternaat in het Engadin. Daarna studeerde zij literatuur en geschiedenis aan de universiteit van Zürich. In 1928 was zij een jaar student aan de Sorbonne in Parijs. Daar verkende zij tevens het artistieke, literaire leven. Omstreeks 1930 vond de belangrijke ontmoeting plaats met Erika en Klaus Mann, later ook met Thomas Mann.

Erika Mann werd Annemaries grote voorbeeld. Erika bezat alles wat zij niet bezat: zelfvertrouwen, plezier in het leven, humor. Annemaries liefde voor Erika, met wie zij haar hele leven bleef corresponderen, werd echter niet beantwoord. Voor 'das Schweizerkind' bleef Erika een 'grote broer'. Met Klaus deelde Annemarie de rusteloosheid, het reizen, het diepe besef van de menselijke eenzaamheid, het drugsgebruik, en verwantschap in de manier van schrijven.[6] Met beiden deelde zij een artistieke en homoseksuele levenswijze en een sterk antifascistische houding. Annemarie steunde Klaus financieel met de uitgave van het Exiltijdschrift *Die Sammlung* (uitgegeven door Querido te Amsterdam), verdedigde in het openbaar het in 1934 in Zwitserland verboden cabaret *Die Pfeffermühle* van Erika Mann en Therese Giehse en legde na de annexatie van Oostenrijk door Duitsland in 1938 contacten met het verzet aldaar.

Maar Schwarzenbachs dadenkracht en literaire/journalistieke aspiraties werden voortdurend ondermijnd door excessief drank- en drugsgebruik, depressies en ziekten, conflicten met haar familie, gecompliceerde liefdesaffaires, opnames in verband met ontwenningskuren en zelfmoordpogingen. In 1935 trouwde Annemarie Schwarzenbach met gevoelsgenoot Claude Clarac en ging met hem in het toenmalige Perzië wonen. Daar was zij zeer ongelukkig en al gauw keerde zij terug naar Zwitserland, naar haar eigen huis in Sils-Baselgia in het Engadin. Er volgde een periode van schrijven, reizen, liefdes, intensieve contacten met de Manns die vaak in haar huis verbleven, maar ook weer van drugs en ziekten.

Ella Maillart

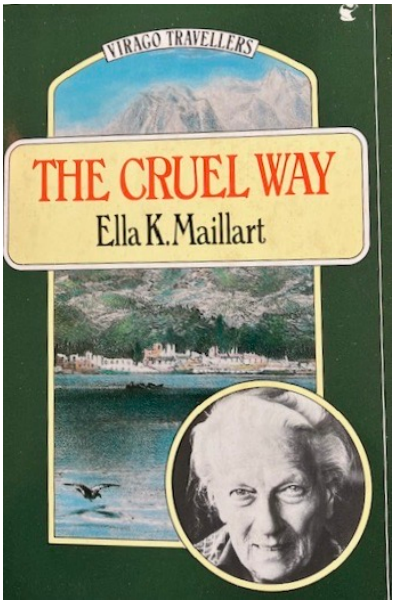

Een andere belangrijke ontmoeting vond plaats in 1938. Annemarie leerde Ella Maillart, een destijds beroemde reisreporter uit Genève, kennen.[7] Ella Maillart was toen vijfendertig jaar, had diverse reizen naar het Midden en Verre Oosten ondernomen en had verder naam gemaakt door als ski-talent vier jaar achtereen Zwitserland te vertegenwoordigen op de Olympische Spelen. Met de Ford van Annemarie, een geschenk van haar vader, maakten zij in 1939 een grote reis naar Afghanistan. In Maillarts verslag van die reis, geschreven na de dood van Annemarie en aan haar opgedragen, vinden we niet alleen een uiterlijke reisbeschrijving van twee vrouwen die zich van de ene naar de andere historische plek verplaatsen, maar tevens de

gedachten en gevoelens van Maillart over haar ondoorgrondelijke reisgezel. En ook hier begint de fascinatie bij het uiterlijk van Annemarie Schwarzenbach:

'Ik trachtte te doorgronden welke gevoelens achter haar kleurloze, altijd even kalme gezicht verborgen lagen. Haar gelaatsuitdrukking was eenvoudig, ongekunsteld, oprecht. Ze maakte niet de indruk van iemand die veel om haar uiterlijk geeft. Onder het dichte, korte haar leek haar hoofd te groot, en te zwaar van gedachten voor haar tengere hals. Haar voorhoofd, hoewel niet hoog, gaf uitdrukking aan een opmerkelijk concentratievermogen - het getuigde van een vastberadenheid die aan koppigheid kon grenzen.

Ik wist dat achter dit voorhoofd de gedachten een hoge vlucht konden nemen, wanneer zij zich eerst maar hadden bevrijd van een obsessie waarvan ik de ware aard nog niet kon doorgronden. In haar wijd-uiteenstaande ogen wisselden de tinten van donkerblauw tot grijs, onder een paar wenkbrauwen die veel donkerder waren dan heur haar. In deze ogen spiegelde zich een ziel die de schoonheid minde en die zich vaak met afgrijzen terugtrok uit een wereld vol wanklanken. […]
Haar onverstoorbaarheid paste volkomen bij de waarde die zij aan de volmaakte vorm hechtte: nooit zou zij haar omgeving een betrokken gezicht tonen, zoals ik. Het kwam gedeeltelijk ook door deze vreemde, gespannen klaarheid, dat een van onze vrienden haar altijd "de gevallen Engel" noemde. Haar tengere lichaam, haar nadenkende gezicht met het bleke voorhoofd, oefenden een machtige bekoring uit op allen die gevoelig zijn voor de grootse tragiek van manlijke eigenschappen in een vrouwengestalte.'

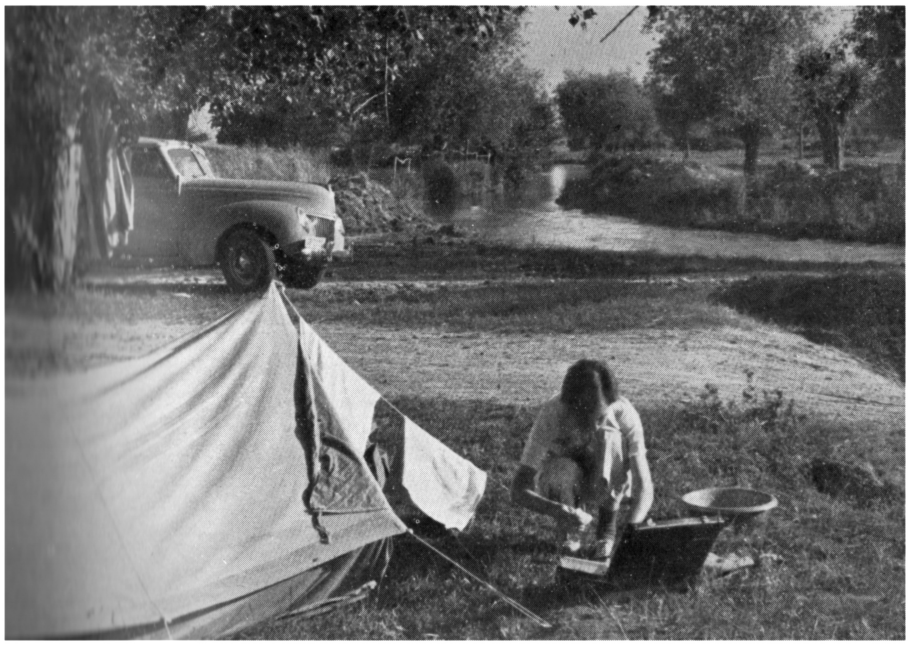

Foto van Schwarzenbach met op de achtergrond de Ford uit het boek van Ella K. Maillart, *Zo wees dan een Columbus. Met een Ford door de woestijn.*

Maillart schetst in haar boek een liefdevol psychologisch portret van Annemarie Schwarzenbach. Helaas is Schwarzenbachs eigen dagboek van die reis door haar moeder vernietigd.

In 1940 keerde Annemarie terug in een door oorlog geteisterd Europa. Kort daarna vertrok zij naar de Verenigde Staten waar zij gedurende de eerste weken van haar verblijf met Erika en Klaus Mann werkte voor het *Emergency Rescue Committee*, een organisatie die zich bezighield met het verkrijgen van visa voor emigranten die waren gevlucht voor het nationaal-socialisme. Spoedig kregen haar persoonlijke problemen weer de overhand en de verhouding met de Manns werd slechter. In deze tijd had zij een verhouding met Margot von Opel en leerde zij de toen drieëntwintigjarige Carson McCullers kennen.

De foto III

Jacques Tournier, vertaler en groot bewonderaar van het werk van Carson McCullers, beschrijft in zijn voorwoord bij de Franse vertaling van *The Ballad of the Sad Café* een foto van McCullers:

'Ik heb een foto voor mij liggen. Wat allereerst opvalt, is het kapsel. Een kleine, rechte pony die slechts de helft van haar voorhoofd bedekt en haar gezicht in tweeën deelt.
Rechts is haar gezicht dat van een meisje; links dat van een jongen. Zij draagt een mannenoverhemd met open kraag en manchetten met knoopjes. Aan haar pols een groot horloge. Ik merk zelfs bretels op.[8].

'Hout op hout dat zaagt niet', zegt een bekende lesbo-uitdrukking. Maar dit gold alleen voor Annemarie Schwarzenbach en bepaald niet voor Carson McCullers. Annemarie Schwarzenbach kon - zoals gezegd - de hevige passie van Carson McCullers, die in zoveel opzichten op haar leek, niet beantwoorden. Behalve hun beider androgyne uiterlijk en de fascinatie die daarvan uitging op hun omgeving, waren er nog meer overeenkomsten in beider levens. Ook Carsons possessieve moeder wilde eigenlijk een jongen. Carson was evenals Annemarie in haar jeugd een begaafd pianiste geweest en beiden kregen al jong (met drieëntwintig jaar) literaire bekendheid. Zij deelden een leven van ziekten, onbeantwoorde passies voor vrouwen en een huwelijk. (Op de vraag aan Carson waarom zij met Reeves McCullers getrouwd was, antwoordde zij: hij was de eerste jongen die mij omhelsde.) Uiteindelijk zullen zij beiden aan hetzelfde sterven: een hersenbloeding.

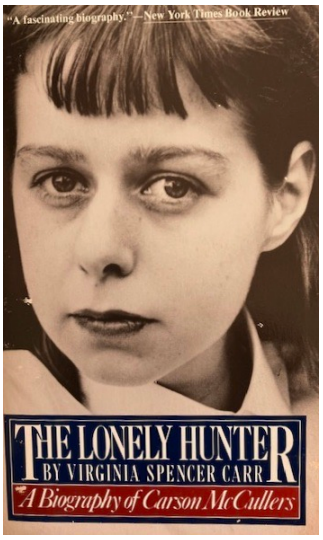

Het verblijf van Annemarie Schwarzenbach in de Verenigde Staten had een dramatisch verloop. Na een heftige ruzie met Margot von Opel, waarin zij haar zelfs probeerde te wurgen, belandde zij in een psychiatrische inrichting. Diagnose: schizofrenie. Zij ontsnapte en werd opgevangen door Carson McCullers. Na een zelfmoordpoging

werd Annemarie opnieuw opgenomen, maar ditmaal in een streng gesloten privé-kliniek. Na een maand werd zij ontslagen onder de voorwaarde dat zij onmiddellijk de Verenigde Staten moest verlaten. Schwarzenbach keerde terug naar Zwitserland. Daar werd haar door de familie te kennen gegeven dat haar aanwezigheid ongewenst was en dat zij, om haar moeders zenuwen te sparen, maar beter weer kon vertrekken. Haar reisdoel, en tevens haar laatste reis, werd Afrika, de Belgische Congo.

Een Boom - Een Rots - Een Wolk

Het verblijf in de Congo was vol moeilijkheden. Schwarzenbach werd er onder andere van verdacht een spion voor de nazi's te zijn. Ondanks alle tegenstand bleef zij. Maar meer en meer trok zij zich terug in het schrijven. Deze reis werd vooral, zoals blijkt uit brieven aan Ella Maillart, een reis naar binnen. Zij hield zich voornamelijk bezig met existentiële en religieuze vragen.

De neerslag hiervan vinden we in het boek *Le Miracle de l'Arbre* waaraan Annemarie Schwarzenbach gedurende haar verblijf in Afrika ‘als in trance’ werkte. Het verhaal gaat over de onmogelijkheid van de liefde; de onmacht van mensen een ander mens lief te hebben omdat zij de ware aard van de liefde niet kennen. In het boek ontdekt de hoofdpersoon door het kijken naar een boom dat zijn ziel, de boom en ‘Gods stilte’ een zijn.

In diezelfde tijd ontving Annemarie Schwarzenbach een brief van Carson McCullers waarin zij vertelt hoe zij plotseling het schrijven van *The Member of the Wedding* had onderbroken en het verhaal ‘A Tree - A Rock - A Cloud’ (1942) moest schrijven. In dat verhaal vertelt een oudere man aan een jongen in het café hoe hij heeft ontdekt dat liefde tussen mensen niet mogelijk is als men niet eerst de meest eenvoudige dingen zoals een boom, een rots, een wolk, leert liefhebben. Gescheiden door duizenden kilometers bleken Schwarzenbach en McCullers zich met hetzelfde thema, op een zelfde wijze, te hebben beziggehouden.

Wie het verhaal ‘Een Boom. Een Rots. Een Wolk’ leest, kan niet vermoeden dat aan dit fictieve verhaal een werkelijk verhaal ten grondslag ligt van twee vrouwen en hun liefdeservaringen met vrouwen. Natuurlijk blijft het verhaal zonder de lesbische biografie prachtig, maar met de biografische gegevens wordt aan het lezen iets toegevoegd. Hierdoor komt ook het citaat van McCullers uit *The Ballad of the Sad Café* (1943) voor de close reader in een minder triviaal heterolicht te staan:

‘In de eerste plaats is liefde een gedeelde ervaring van twee personen - maar het feit dat het een gezamenlijke ervaring is, betekent niet dat zij identiek is voor de twee betrokkenen. Er zijn de minnaar en de beminde, maar beiden komen uit verschillende landen. Vaak is de beminde alleen een stimulans voor alle liefde die in de minnaar reeds lang heeft liggen sluimeren. En op een of andere manier weet elke minnaar dit. Hij voelt in zijn ziel dat zijn liefde een solitaire aangelegenheid is. Hij leert een nieuwe, vreemde eenzaamheid kennen en het is deze kennis

die hem doet lijden. (...) Er moet hieraan worden toegevoegd dat de minnaar waarover wij hier spreken niet noodzakelijk een jonge man hoeft te zijn die spaart voor een trouwring - de minnaar kan een man, vrouw, kind, of inderdaad elk menselijk wezen op deze aarde zijn.

En ook de beminde kan aan elk signalement beantwoorden. De meest vreemdsoortige mensen kunnen de liefde aanwakkeren. (...) Een uiterst middelmatig persoon kan het object zijn van een liefde die wild, extravagant en mooi is als de giftige lelies in een moeras. Een goed mens kan de stimulans zijn voor een liefde die zowel gewelddadig als vernederend is. Een brallende dwaas kan in iemands ziel een tedere en eenvoudige idylle bewerkstelligen. Aldus worden de waarde en de kwaliteit van de liefde louter en alleen bepaald door de minnaar.

Om die reden willen de meesten van ons liever beminnen dan bemind worden. Bijna iedereen wil de minnaar zijn. En op een diepe, geheimzinnige wijze komt de waarheid kortweg hierop neer dat de toestand van bemind worden voor velen onverdraaglijk is. De beminde vreest en haat de minnaar om zeer goede redenen. Want de minnaar probeert altijd zijn geliefde alles te ontnemen. De minnaar begeert elke mogelijke relatie met de beminde, zelfs als deze ervaring hem alleen maar leed berokkent.' (vert. I.v.M.)

Deze beschrijving van de liefde en haar valstrikken zijn van toepassing op zowel Annemarie Schwarzenbachs als Carson McCullers' leven. In het verhaal 'Een Boom. Een Rots. Een Wolk' dat McCullers zelf beschouwde als de synthese van Schwarzenbachs ideeën, en in *Le Miracle de l'Arbre* (niet gepubliceerd) krijgt deze in de realiteit gewortelde onmacht een fictief, literair vervolg.

Dat wat deze schrijfsters literair konden verwoorden, heeft hun beider biografie, ook in letterlijke zin, vanwege hun vroege dood, ruim overstegen.

---

*Dit artikel is opgedragen aan de eigenzinnige antiquaar Nicoline Meiners die de traditie van Sylvia Beach, Adrienne Monnier en andere feministische boekendames voortzette. (IvM)

* Het prachtige verhaal: 'Een Boom - Een Rots - Een Wolk' is in de vertaling van Monica Linschoten ook verschenen in Lust & Gratie nr. 32 en hier onder de Noten opgenomen. Het verhaal is ook verfilmd. In de versie van dit artikel zijn op de site van DBNL ook nog enkele foto's te zien die hier om reden van copyright niet zijn opgenomen. Veel foto's van Schwarzenbach kun je vinden via Google afbeeldingen.

* Toen ik bezig was met dit artikel te redigeren voor mijn site kreeg ik ineens een warme email van Sander Warmerdam (5 januari 2024) over mijn artikel over Schwarzenbach. Hij heeft er gebruik van gemaakt in zijn eigen blog. https://sanderwarmerdam.substack.com/p/na-elke-reis-onrustiger-het-tragische.

Noten:

1 In een volgende druk van de biografie, uitgegeven bij Carroll&Graf Publishers, Inc. NewYork 1985, is de foto van Schwarzenbach verdwenen. De foto (Annemarie Schwarzenbach, Berlin 1932) is van Mariannne Breslauer en te zien o.a. op de website van Fotostiftung Schweiz.

2 De boeken van McCullers zijn verschenen in Penguin Books, NewYork
De verhalen. *Collected Stories* (including *The Member of the Wedding* en *The Ballad of the Sad Café*), Houghton Mifflin Company, Boston 1987 Met een inleiding van Virginia Spencer Carr. Voor diverse Nederlandse vertalingen zie het internet, o.a. bol.com.

In 1986/87 maakte theatergroep Bonheur een dramatische bewerking van de roman *The Member of the Wedding* (zie. Lust & Gratie no 22, zomer 1989).

3 Annemarie Schwarzenbach, *Das Glückliche Tal.* Verlag Huber, Frauenfeld 1987. *Auf der Schattenseite Reportagen und Fotografien* Lenos, Basel 1990.

4 Dominique Grente, Nicole Muller, *L'Ange Inconsolable* Une biographie d'Annemarie Schwarzenbach Lieu Commun, 1989.

5 Ella K. Maillart, *The Cruel Way* Virago, Londen 1986 Met een inleiding van MaryRussell Dankzij de antiquaar Nicoline Meiners ben ik in het bezit van de Nederlandse uitgave: *Zo wees dan een Columbus:* Met een Ford door de woestijn. Republiek der Letteren, Amsterdam z.j (vermoedelijk verschenen in de jaren vijftig).

6 In Klaus Manns *Flucht in den Norden* treedt in het meisje Johanna Annemarie Schwarzenbachs fictieve dubbelgangster op.

7 Ella Maillart is nu (in 1991) 87 en woont in Zwitserland. Haar meest recente boek is *Vagabund in des Meeres* Erdmann, 1991. Een beknopt portret van haar staat in *Emma*, augustus 1991.

8. Jacques Tournier in dossier Carson McCullers in: *Masques Revue des homosexualités* Numéro 21, Printemps 1984.

Een Boom - Een Rots - Een Wolk

Carson McCullers

Het regende die ochtend, en het was nog aardedonker. Toen de jongen bij het tramcafé aankwam, was hij bijna klaar met zijn ronde en hij ging naar binnen voor een kop koffie. Het café was de hele nacht open; de eigenaar, een verbitterde, gierige man, heette Leo. Na de gure, lege straat leek het café vriendelijk en licht met aan de bar een paar soldaten, drie spinners van de katoenfabriek en in een hoek een man die voorovergebogen zat met zijn neus en de helft van zijn gezicht in een bierkroes. De jongen droeg een pilotenhelm. Toen hij het café binnenging, gespte hij zijn kinriempje los en trok de rechterflap over zijn kleine, roze oor omhoog. Gewoonlijk praatte er wel iemand vriendelijk met hem wanneer hij zijn

koffie dronk. Maar deze ochtend keek Leo hem niet aan en geen van de mannen zei iets. Hij betaalde en was op weg naar buiten, toen een stem hem riep:

‘Jongen! Hee jongen!’

Hij draaide zich om en de man in de hoek wenkte hem met gekromde wijsvinger. Hij had zijn gezicht uit de bierkroes gehaald en leek plotseling erg gelukkig. De man was lang en bleek, met een grote neus en flets rood haar.

‘Hee, jongen!’

De jongen liep naar hem toe. Hij was ongeveer twaalf jaar, kleingebouwd voor zijn leeftijd, met één schouder opgetrokken door het gewicht van zijn tas met kranten. Hij had een nietszeggend gezicht met sproeten en ronde kinderogen.

‘Ja, meneer?’

De man legde een hand op de schouders van de krantenjongen, pakte zijn kin en draaide zijn gezicht langzaam van de ene naar de andere zijde. De jongen kromp ongemakkelijk ineen.

‘Zeg! Wat moet dat?’

Zijn stem klonk schril. In het café werd het plotseling heel stil.

Langzaam zei de man: ‘Ik hou van je.’

Alle mannen aan de bar lachten. De jongen die met een boze frons was weggeslopen, wist niet wat hij moest doen. Hij keek naar Leo achter de bar, en Leo keek terug met een verveeld, spottend lachje. De jongen probeerde ook te lachen. Maar de man was ernstig en treurig.

‘Ik wilde je niet sarren, jongen’, zei hij. ‘Ga zitten en drink een biertje met me. Er is iets dat ik moet uitleggen.’

Behoedzaam, vanuit zijn ooghoek, keek de krantenjongen vragend naar de mannen aan de bar om erachter te komen wat hij moest doen. Maar zij waren alweer aan hun bier of ontbijt bezig en namen geen notitie meer van hem. Leo zette een kop koffie en een kannetje melk op de bar.

‘Hij is minderjarig’, zei hij.

De krantenjongen schoof op de kruk. Onder de omhooggetrokken flap van zijn helm was zijn oor heel klein en rood. De man knikte hem ernstig toe. ‘Het is belangrijk’, zei hij. Daarop stak hij de hand in zijn achterzak en haalde er iets uit te voorschijn dat hij in zijn handpalm omhooghield zodat de jongen het kon zien.

‘Kijk nauwkeurig’, zei hij.

De jongen staarde ernaar, maar er viel eigenlijk niets nauwkeurig te bekijken. De man hield een foto in zijn grote, groezelige hand. Het was een foto van een vrouwengezicht, maar zo wazig dat alleen de hoed en jurk die ze droeg, duidelijk uitkwamen.

‘Zie je?’ vroeg de man.

De jongen knikte en de man legde een andere foto in zijn hand. De vrouw stond in badpak op een strand. Het badpak maakte haar buik dik en dat viel het meeste op.

‘Goed gezien?’ Hij boog zich naar de jongen over en vroeg uiteindelijk: ‘Haar ooit eerder gezien?’

De jongen zat roerloos en staarde met een schuine blik naar de man. ‘Niet dat ik weet.’

‘Juist.’ De man blies op de foto's en deed ze terug in zijn zak. ‘Dat was mijn vrouw.’

‘Dood?’ vroeg de jongen.

Langzaam schudde de man zijn hoofd. Hij tuitte zijn lippen alsof hij zou gaan fluiten en antwoordde met een langgerekt: ‘Neueu. Ik leg het je uit.’

Het bier op de bar tegenover de man zat in een grote, bruine kroes. Hij tilde hem niet op wanneer hij dronk. In plaats daarvan boog hij voorover en liet zijn gezicht even op de rand rusten. Dan hield hij de kroes met beide handen schuin en nam een slokje.

‘Op een nacht val jij nog eens in slaap met je grote neus in een kroes en verdrinkt’, zei Leo. ‘Bekende passant verdrinkt in zijn bier. Dat zou een grappige dood zijn.’

De krantenjongen probeerde Leo een teken te geven. Toen de man niet keek, vertrok hij zijn gezicht en mond in een geluidloze vraag: ‘Dronken?’ Maar Leo trok alleen zijn wenkbrauwen op en wendde zich af om roze plakjes spek op de grill te leggen. De man duwde de kroes van zich af, ging rechtop zitten en vouwde zijn slappe, kromme handen over elkaar op de bar. Zijn gezicht was treurig toen hij de krantenjongen aankeek. Hij knipperde niet met zijn ogen, maar van tijd tot tijd vielen zijn oogleden met subtiele zwaarte dicht over zijn lichtgroene ogen. Het begon licht te worden en de jongen verschoof het gewicht van zijn krantentas.

‘Ik heb het over liefde’, zei de man. ‘Bij mij is dat een wetenschap.’

De jongen gleed half van zijn kruk. Maar de man hief zijn wijsvinger en hij had iets over zich dat de jongen in zijn greep hield en hem niet losliet.

‘Twaalf jaar geleden trouwde ik met de vrouw op de foto. Zij was één jaar, negen maanden, drie dagen en twee nachten mijn vrouw. Ik hield van haar. Ja...’ Zijn onvaste, verwarde stem werd helder toen hij nog eens zei: ‘Ik hield van haar. Ik dacht dat zij ook van mij hield. Ik was treinmachinist. Zij was van alle huiselijke gemakken en luxe voorzien. Het kwam niet in mijn hoofd op dat ze niet tevreden was. Maar weet je wat er gebeurde?’

‘Geeeeuw!’ zei Leo.

De man hield geen oog van het gezicht van de jongen af. ‘Ze ging bij me weg. Op een nacht kwam ik thuis en het huis was leeg en ze was vertrokken. Ze ging bij me weg.’

‘Met een andere man?’ vroeg de jongen.

Zachtjes legde de man zijn hand op de bar. ‘Maar natuurlijk, jongen. Een vrouw loopt niet zomaar in haar eentje weg.’

Het was stil in het café. Buiten op straat was de motregen zwart en onophoudelijk. Leo drukte met de tanden van zijn lange vork het bakkende spek plat. ‘Dus je hebt elf jaar achter dat sletje aangejaagd. Jij dronken ouwe schurk!’

Voor het eerst wierp de man een vluchtige blik op Leo. ‘Wees alsjeblieft niet zo grof. Bovendien had ik het niet tegen jou.’ Hij wendde zich weer tot de jongen en zei op gedempte, vertrouwelijke en geheimzinnige toon: ‘Laten we niet op hem letten. Okee?’

De krantenjongen knikte aarzelend.

‘Het zat zo’, ging de man verder. ‘Ik ben iemand die veel dingen voelt. Al mijn hele leven laat het een na het ander een indruk op me achter. Maanlicht. Een mooi vrouwenbeen. Het een na het ander. Maar het gaat hier om: wanneer ik iets mooi had gevonden, kreeg ik een gekke gewaarwording, alsof het los in me verspreid lag. Niets leek van zichzelf heel te zijn of bij de andere dingen te passen. Vrouwen? Ik heb er meer dan genoeg gehad. Hetzelfde. Naderhand los in me verspreid. Ik was een man die nooit had liefgehad.’

Heel langzaam sloot hij zijn ogen en het gebaar leek op een gordijn, dichtgetrokken aan het eind van een scène in een toneelstuk. Toen hij weer sprak, klonk zijn stem opgewonden en kwamen zijn woorden snel – de lellen aan zijn grote, slappe oren leken te trillen.

‘Toen kwam ik die vrouw tegen. Ik was al eenenvijftig en zij zei altijd dat ze dertig was. Ik kwam haar tegen bij een benzinestation en binnen drie dagen waren we getrouwd. En weet je hoe het was? Ik heb er gewoon geen woorden voor. Alles wat ik ooit had gevoeld, kwam bij die vrouw samen. Niets lag meer los in me verspreid, maar werd door haar heel gemaakt.’

De man hield plotseling op en streek over zijn lange neus. Zijn stem werd een aanhoudend en verwijtend gefluister: ‘Ik leg dit niet goed uit. Wat er gebeurde, was dit: ik had die mooie en prettige gevoelens los in me liggen. En die vrouw was zoiets als een lopende band voor mijn ziel. Ik laat die kleine stukjes van mijzelf door haar heengaan en ik kom er heel uit te voorschijn. Begrijp je me nu?’

‘Hoe heette ze?’ vroeg de jongen.

‘O,’ zei hij, ‘ik noemde haar Dodo. Maar dat doet er niet toe.’

‘Probeerde je haar terug te krijgen?’

De man leek hem niet te horen. ‘Je kunt je wel voorstellen hoe ik me voelde toen ze bij me wegging.’

Leo nam het spek van de grill en vouwde twee plakjes tussen een broodje. Hij had een grauw gezicht, ogen als spleetjes en een dunne neus met lichtblauwe vlekken aan weerszijden. Een van de fabrieksarbeiders gebaarde om nog een

koffie en Leo schonk in. Hij schonk geen koffie gratis bij. De spinner at daar elke ochtend zijn ontbijt, maar hoe langer Leo zijn klanten kende, des te krenteriger behandelde hij hen. Hij knabbelde zelfs aan zijn eigen broodje alsof hij het zichzelf misgunde.

‘En je kreeg haar nooit meer te pakken?’

De jongen wist niet wat hij van de man moest denken, en zijn kindergezicht stond onzeker met een mengeling van nieuwsgierigheid en twijfel. Hij was nieuw op de krantenroute; hij was er nog niet aan gewend om in de stad te zijn in de donkere, vreemd vroege ochtend.

‘Ja’, zei de man. ‘Ik ondernam een aantal stappen om haar terug te krijgen. Ik reisde rond om haar op te sporen. Ik ging naar Tulsa waar ze familie had. En naar Mobile. Ik ging naar elke stad die ze ooit had opgenoemd, en ik achtervolgde elke man met wie ze vroeger een verhouding had gehad. Tulsa, Atlanta, Chicago, Cheehaw, Memphis... Bijna twee jaar lang joeg ik het land door om haar te pakken te krijgen.’

‘Maar ze waren allebei van de aardbodem verdwenen!’ zei Leo.

‘Luister niet naar hem’, zei de man op vertrouwelijke toon. ‘En vergeet die twee jaar ook. Die doen er niet toe. Wel belangrijk is dat er rond het derde jaar iets bijzonders met me begon te gebeuren.’

‘Wat dan?’ vroeg de jongen.

De man boog voorover en hield zijn kroes schuin om een slok bier te nemen. Maar toen hij boven de kroes zweefde, trilden zijn neusvleugels een beetje. Hij rook dat het bier verschaald was en dronk er niet van. ‘Om te beginnen is liefde iets geks. Eerst dacht ik alleen aan haar terugkrijgen. Het was een soort waanzin. Toen, met het verstrijken van de tijd, probeerde ik me haar te herinneren. Maar weet je wat er gebeurde?’

‘Nee’, zei de jongen.

‘Als ik op bed ging liggen en probeerde aan haar te denken, werd mijn hoofd leeg. Ik kon haar niet voor me zien. Ik haalde haar foto's te voorschijn en keek ernaar. Hielp niet. Deed niks. Leegte. Kun je het je voorstellen?’

‘Hee, maat!’ riep Leo richting bar. ‘Denk je eens in: die kerel hier is een leeghoofd!’

Langzaam, alsof hij vliegen wegwuifde, zwaaide de man met zijn hand. Zijn groene ogen stonden geconcentreerd en waren gericht op het nietszeggende gezicht van de krantenjongen.

‘Maar dan plotseling een stukje glas op de stoep. Of een stuiversdeuntje uit een muziekdoos. Een schaduw op de muur, 's nachts. En ineens wist ik het dan weer. Het kon op straat gebeuren en dan huilde ik of stootte mijn hoofd tegen een lantaarnpaal. Snap je?’

‘Een stukje glas...’ zei de jongen.

‘Wat dan ook. Ik liep rond en had geen macht over hoe en wanneer ik me haar zou herinneren. Je denkt dat je je achter een soort schild kunt verbergen. Maar herinnering komt niemand van voren tegemoet – ze komt onverhoeds van opzij. Ik was overgeleverd aan alles wat ik zag en hoorde. Plotseling was het niet meer ik die het land uitkamde op zoek naar haar, maar was zij het die achter mij aanjoeg in mijn eigen ziel. Zíj die achter míj aanjoeg, nota bene! En dat nog wel in mijn ziel.’

Uiteindelijk vroeg de jongen: ‘In welk deel van het land was u toen?’

‘Oooh’, kreunde de man. ‘Wat was ik er beroerd aan toe. Het leek wel of ik de pokken had. Ik geef toe, jongen, dat ik zoop. Ik ging vreemd. Ik beging elke zonde die me maar aantrekkelijk leek. Ik haat het te moeten toegeven maar ik zal het toch maar doen. Als ik aan die tijd denk, is het een grote warboel in mijn hoofd, zo verschrikkelijk was het.’

De man boog zijn hoofd voorover en bonkte zachtjes met zijn voorhoofd tegen de bar. Een paar seconden bleef hij in die houding voorovergebogen, de achterkant van zijn magere nek bedekt met rood stekelhaar, zijn handen met de lange, kromme vingers tegen elkaar alsof hij bad. Toen ging hij weer rechtop zitten. Hij glimlachte en ineens was zijn gezicht stralend en beverig en oud.

‘Tijdens het vijfde jaar gebeurde het’, zei hij. ‘En toen begon ik mijn wetenschap.’

Leo's mond vertrok in een bleke, snelle grijns. ‘Nou, geen van ons jongens wordt er jonger op’, zei hij. Toen balde hij met plotselinge woede de theedoek in zijn hand samen en gooide die met kracht op de grond. ‘Afgeragde, oude Romeo dat je d'r bent!’

‘Wat gebeurde er?’ vroeg de jongen.

De stem van de oude man was hoog en helder. ‘Vrede’, antwoordde hij.

‘Hè?’

‘Het is moeilijk wetenschappelijk te verklaren, jongen’, zei hij. ‘De logische verklaring is, vermoed ik, dat zij en ik al zo lang voor elkaar op de vlucht waren dat we ten slotte in elkaar verstrikt raakten en ons erbij neerlegden. Vrede. Een vreemde, mooie leegte. Het was lente in Portland en iedere middag kwam de regen. Ik bleef daar de hele avond op mijn bed in het donker zitten. En zo is die wetenschap tot mij gekomen.’

De ramen in de tram waren fletsblauw van het licht. De twee soldaten betaalden hun bier en deden de deur open – een van de soldaten kamde zijn haar en veegde zijn modderige laarzen af voordat ze naar buiten gingen. De drie fabrieksarbeiders bogen zich zwijgend over hun ontbijt. Aan de muur tikte Leo's klok.

‘Dit is het. En luister goed. Ik mijmerde over liefde en overdacht het helemaal. Ik zag wat er met ons aan de hand is. Mannen worden voor het eerst verliefd. En waarop?’

De jongen had zijn weke mond deels open en gaf geen antwoord.

‘Op een vrouw’, zei de oude man. ‘Zonder wetenschap, zonder leidraad beginnen ze aan de gevaarlijkste en heiligste onderneming op Gods aarde. Ze worden verliefd op een vrouw. Heb ik gelijk, jongen?’

‘Ja’, zei de jongen zwakjes.

‘Ze beginnen aan de verkeerde kant van liefde. Ze beginnen bij de climax. Vind je het dan gek dat het zo'n ellende is? Weet je hoe mannen zouden moeten liefhebben?’

De oude man reikte voorover en greep de jongen bij de kraag van zijn leren jasje. Hij schudde hem zachtjes door elkaar en keek met zijn groene ogen ernstig en zonder te knipperen op hem neer.

‘Jongen, weet je waar liefde bij zou moeten beginnen?’

De jongen zat klein en stil te luisteren. Langzaam schudde hij zijn hoofd. De oude man boog zich naar hem over en fluisterde: ‘Een boom. Een rots. Een wolk.’

Buiten op straat regende het nog steeds: een zachte, grijze, eindeloze regen. De fabriekssirene ging voor de ploeg van zes uur en de drie spinners betaalden en gingen weg. In het café waren alleen nog Leo, de oude man en de kleine krantenjongen.

‘In Portland was het ook zulk weer’, zei hij. ‘Op het moment dat mijn wetenschap begon. Ik dacht er grondig over na en ik begon heel voorzichtig. Ik pakte bijvoorbeeld iets van straat op en nam het mee naar huis. Ik kocht een goudvis en ik concentreerde me op de goudvis en ik had hem lief. Geleidelijk ging ik over van het een op het ander. Met de dag verwierf ik mijn vaardigheid. Op weg van Portland naar San Diego –’

‘O, hou je bek!’ schreeuwde Leo plotseling. ‘Hou je bek! Hou je bek!’

De oude man hield de jongen nog steeds bij de kraag van zijn jasje. Hij trilde en zijn gezicht was ernstig en stralend en wild. ‘Al zes jaar trek ik in mijn eentje rond en heb ik mijn wetenchap ontwikkeld. En nu ben ik er een meester in, jongen. Ik kan alles liefhebben. Ik hoef er niet eens meer over na te denken. Ik zie een straat vol mensen en het wordt prachtig licht van binnen. Ik kijk naar een vogel in de lucht. Of ik ontmoet een reiziger onderweg. Alles, jongen. En iedereen. Allemaal vreemden en allen heb ik lief! Begrijp je hoeveel een wetenschap als de mijne kan betekenen?’

De jongen hield zich stijf, zijn handen vastgeklemd aan de rand van de bar. Tenslotte vroeg hij: ‘Heb je die dame ooit nog teruggevonden?’

‘Wat? Wat zeg je, jongen?’

‘Ik bedoel,’ vroeg de jongen verlegen, ‘ben je ooit nog verliefd geworden op een vrouw?’

De oude man verslapte zijn greep op de kraag van de jongen. Hij wendde zich af en voor het eerst kregen zijn groene ogen een vage, verdwaalde uitdrukking. Hij tilde de kroes van de bar, dronk het gele bier op. Langzaam schudde hij zijn hoofd. Toen gaf hij eindelijk antwoord: ‘Nee, jongen. Dat is de laatste stap in mijn wetenschap, zie je. Ik doe voorzichtig aan. En ik ben er nog niet echt klaar voor.’

‘Wel!’ zei Leo. ‘Wel, wel, wel!’

De oude man stond in de deuropening. ‘Vergeet het niet’, zei hij. Tegen de achtergrond van het grijze, vochtige, vroege ochtendlicht zag hij er gekrompen en morsig en breekbaar uit. Maar zijn glimlach was stralend. ‘Vergeet niet dat ik van je houd’, zei hij met een laatste knik. En hij deed de deur zacht achter zich dicht.

Lange tijd zei de jongen niets. Hij trok zijn pony over zijn voorhoofd en gleed met zijn grauwe, kleine wijsvinger over de rand van zijn lege kopje. Uiteindelijk vroeg hij zonder naar Leo te kijken:

‘Was hij dronken?’

‘Nee’, zei Leo kortaf.

De jongen verhief zijn heldere stem. ‘Was hij dan aan de drugs?’

‘Nee.’

De jongen keek op naar Leo en zijn kleine, vlakke gezicht stond wanhopig. Zijn stem was dringend en schril. ‘Was hij gek? Denk je dat hij krankzinnig was?’ De stem van de krantenjongen daalde ineens van twijfel. ‘Leo? Of niet?’

Maar Leo wilde hem geen antwoord geven. Hij had veertien jaar een nachtcafé gedreven en beschouwde zichzelf als een expert in gekken. Je had de dorpsgekken en de zwervers die 's nachts binnendwaalden. Hij kende ieders waanzin. Maar hij wilde het vragende kind niet tevreden stellen. Zijn bleke gezicht verstrakte en hij zweeg.

Toen trok de jongen de rechterflap van zijn helm maar omlaag en maakte, toen hij zich omdraaide om weg te gaan, de enige opmerking die hem veilig leek, de enige die niet kon worden weggelachen en veracht:

‘In elk geval heeft hij een hoop gereisd.’

Vertaling: Monica Linschoten